

Дејан БОРБЕВИЋ
Географски факултет, Београд

Постоје ли парадигме у просторном планирању?

Are There Any Paradigms in Physical Planning?

Извод: У раду се износи тврдња да постоје три парадигме у теорији планирања, односно три различите перспективе са којих су дефинисани проблемни учења у планирању. Око објект-центричне, контрола-центричне и одлика-центричне парадигме окупиле су се групе планера-верника, са духовним оцима и предводницима, чувеним плановима - епским причама, сталним расправама и међусобицама, следбеницима и отпадницима. У наставку су приказане и неке парадигме у пракси планирања: из области методологије израде плана, "10 заповести" за преговарање у планирању, упутства за директоре и менаџере планерских фирми и приказ техника које планерски тим користи у процесу јавне расправе о плану.

Кључне речи: теорија планирања, парадигме, процес планирања, методологија.

Abstract: This paper argues that there are three paradigms of planning theory. Paradigms stands for a distinct perspective from which problems and solutions are being defined. Around them, communities of believers exist with forefathers, leading lights, epic stories, internal quarrels and renegades. The three paradigms will be characterised by the way they conceive of planning as the object-centred, the control-centred and the decision-centred view of planning. In addition, some of the paradigms have been presented for the planning process, including methodology of plan-making, "Ten Commandments" for planning negotiation, some tips for planning directors and managers and review of techniques used by planning team in public participation process.

Key words: planning theory, paradigms, planning process, methodology.

Увод

Појам парадигме се у оквиру науке уобичајено везује за фундаментална истраживања, док је став по овом питању када се ради о апликативним дисциплинама подељен. Сматра се, наиме, да правила примењених истраживања варирају од случаја до случаја, те да се околности под којима се оне одвијају не могу поновити. У том је случају много теже дати образац истра-

живања и понашања: релативно широко је усвојено станов-иште да је једноставније прилагодити се конкретној ситуацији (на терену) и "свирати према слуху".

Када је реч о географији као фундаменталној науци, једна од њених апликативних дисциплина је свакако и просторно планирање. Теоријске поставке о парадигмама у просторном планирању сада знаменитог *A. Faludi*-ја су од 1973. године до наших дана опетовано оспораване. Разлози су пронађени у чињеницама да системи планирања варирају од земље до земље, да се на исти начин мењају елементи економског, социопсихолошког и културолошког окружења, све до контраверзног става да парадигме у планирању не може дефинисати један човек, јер је оно изразито интердисциплинарне природе. Да ли, ипак, *Faludi*-јеве парадигме о деполитизацији планирања, процесу доношења одлуке о планским решењима и економској зависности планирања можемо, уз нешто флексибилније ставове, усвојити? Могу ли се можда наслутити или предложити нове? Потврдан одговор на последње питање чини заправо окосницу овог чланка, а нове парадигме су предложене посебно за професионалне планере од којих у великој мери и зависи ефикасност процеса планирања.

Парадигме у теорији планирања

Теорија планирања, укључујући и њене саставне делове регионално, урбанистичко и еколошко планирање, развијена је као једна еминентно друштвена теорија. У литератури преовлађује мишљење, које сажето изражава *Hall* (1980), да је у раним фазама развоја теорија планирања представљала тек "једно еклектичко тело састављено од грађе из граничних појасева политичких наука, економије благостања, социјалне психологије и етике" (оп.цит., стр. 3), али да је у новијем периоду еволуирала у правцу конституисања једне посебне генеричке теорије у оквиру опште друштвене теорије. Са становишта дисциплинарне поделе, теорија планирања припада и теорији друштвене регулације (друштвеног управљања), као посебан део или аспект ове општије теорије (*Cook*, 1983).

У време када је теорија планирања почела задобијати обресе систематске дисциплине, упоредо је рађено на обезбеђивању критеријума објективности у развоју теорије планирања као посебне научне дисциплине. Полазећи од тезе да ће теориј-

ска концепција планирања бити одређена одговарајућим ставовима о улози и природи теорије и науке у истраживању друштва на којим се (ставовима) заснива, ови критеријуми су, у њиховом изграђеном облику, касније коришћени за оцењивање улоге теорије у планирању. Faludi је 1973. године дефинисао позитивну (дескриптивну) теорију планирања - која се бави оним што "јесте", и нормативну (прескриптивну) теорију планирања - која се бави оним што "треба". Полазећи од претпоставке да проблематика планирања обухвата низ инваријантних феномена који дозвољавају формулисање општих закона, законитости и правилности које важе за ову област, позитивна теорија формулише опште теоријске схеме (претходни теоријски оквир) за уређивање и интерпретацију релевантних информација, односно за предузимање потребних истраживања, док се нормативним теоријом утврђују пропозиције и услови за њихову примену у пракси. Нормативна теорија формулише се на основу разматрања теоријских питања и тестирања хипотеза. Повратно, полазећи од искуства у примени нормативног модела, настају иницијативе за његово модификовање и реконструкцију. Дескриптивне и прескриптивне пропозиције обједињују се у оквиру појединачне планске доктрине (*планске парадигме*), која представља део шире идеологије (филозофије) планирања.

У хеуристичком смислу, плански приступ решавању проблема одвија се према следећој когнитивној схеми: теоријски позитивни модел - теоријски нормативни модел - *планска парадигма/доктрина* - теоријска схема развоја - емпиријски налази, интерпретације и провере - плански исказ (*Faludi 1973*). Редослед у назначеној схеми, као и садржај појединачних фаза и корака, детерминисани су природом и карактеристикама појединачног (конкретног) система планирања који служи као оквир планско-развојне интеракције. Сам систем планирања условљен је композицијом идеолошког регистра друштва којем припада и општим и посебним искуством у стварима планирања (*Dyckman, 1966*).

Пре него што је теорија планирања већ била заокружена до целовите научне дисциплине, на многим странама је констатовано да су планирање и теорија планирања у кризи. Средњом и крајем седамдесетих година већ је говорено о "збуњености и нередности" у теорији, па је, у складу са тим, тражен њен "генерални ремонт" (*Taylor, 1980*), како у погледу планирања у

целини, тако и за појединачне видове и подсистеме планирања. Чак је сматрано да је сама многострукост, иначе неједнако успешних, различитих планских емпиријских концепата - настала као последица тешкоћа, а често и немогућности, да теоријски и општи методолошки обрасци буду на одговарајући начин преведени у израђене емпиријске приступе. Као последица поменутих захтева, формулисан је низ предлога за предузимање теоријских и других истраживања у овој области, са циљем да се криза разреши (*Faludi, 1987*). Генерално посматрајући, тражена је реконструкција теорије планирања, укључујући и философије планирања, и њено боље "смештање" у ширу друштвену (политичку) теорију (*Healey, 1989*).

У овим и другим наведеним релацијама треба тражити оквире у којима је *Faludi* (1973) дефинисао три основне парадигме у теорији планирања. Управо је његово тзв. процедурално планирање било реакција на незадовољство доктрином планирања која је објекат проучавања стављала у жижу интересовања, а планирање се сводило на компилацију и анализу сазнања о објекту, уз евентуално додавање нових знања уколико се врше нова истраживања. Насупрот овој објект-центричној, постојала је и парадигма о одлука-центричној доктрини планирања, која је занемаривала значај истраживања атрибута простора, истичући примарну важност одлучивања за планирање, уз обилато коришћење синтагми из теорије система и кибернетике. Трећи тип парадигме је контрола-центрична доктрина, карактеристична не само за директивне привредне системе и земље, већ и за неке видове планирања јавних (комуналних) система, тзв. економију благостања или побољшање становања. Све три доктрине је доцније (*Faludi, 1982 b*) детаљно анализирао и критички оценио, указујући на основне разлике у схватању планирања, претходнице ("духовне оце") и главне теоретичаре сваке од доктрина, кључне планове који су на основу истих рађени (које је он назвао еповима), професионалне групације које су стајале иза њих (тзв. "верници" и "следбеници"), те основне тенденције и критике за сваки приступ планирању понаособ (сажето у табели 1.).

Примена ових доктрина је често одвијана паралелно и истовремено, продукујући оштре сукобе мишљења и расправе, наметнуте компромисе и појаву "одметништва", односно промене професионалног мишљења и ставова о вредности и апликативности појединих доктрина. У нашој земљи су све три парадиг-

гме још увек "у употреби", а конфронтација мишљења је у кризној ситуацији добила на интензитету, као што показују недавне јавне расправе и стручне консултације у процесу доношења неких актуелних просторних планова.

Процедурална теорија планирања, која је сама по себи била парадигма, опетовано је критикована: основна замерка је што је она усредсређена на израду и имплементацију планова, односно на методе, технике и инструменте, заборављајући и запостављајући смисао, циљ и сврху планирања (Thomas, 1979). Процедурални приступ је критикован због деполитизације планирања (Burgell & Morgan, 1979), те због пропуста да планирање "лоцира" у оквиру историјског контекста (Kirk, 1980). Као основа за ове критике послужиле су извесне дебате о позитивизму у Немачкој философији (Adey & Frisby, 1976), те на оживљавању марксистичке друштвене науке о урбаним феноменима и проблемима планирања у целини (Pived, 1975; Castells, 1977).

Таб. 1. - Суарна презентација парадигми у теорји планирања

Tab. 1 - Summary presentation of the paradigms in planning theory (modified after Faludi 1982 b, p. 100).

	Објект-центрична	Контрола-центрична		Одлука-центрична
		деливоична	потпуна	
Планирање је --	Истраживање пре плана	Успостављање потребног нивоа контроле	Успостављање потпуне контроле	Припрема одлуке
Духовни оци и предводници	Comte Le Play Geddes	Booth	Marx/Engels Harvey Castells	Bentham Dewey Davidoff/Reiner
Примери	План Великог Лондона	Анкете које указују на потребу контро.	Engels на про-Блеву станова-вања	LOGIMP експеримент
Следбеници	Истраживачи и пројектанти	Грађевинци/практичари	Академски планери	"Тиха већина" практичара
Критике	Сазнања недовољна основа за одлучивање	Сувише мало сувише касно	Без практичних идеја -водила	Запостављени фундаментални проблеми
	Слаба истраживања	Коришћење мо-ли при одлучивању	Неупотребљив у пракси	Запостављено знање

Вешто користећи критику парадигме марксистичке политичке економије баш од стране немачких теоретичара планирања (Rieger, 1967), Faludi је инсистирао на значају процедуралног

приступа, правдајући га објективном важношћу легислативног оквира, односно значаја легитимитета процеса планирања, као основног предуслова за његово ефикасно одвијање (*Telling, 1970*). Уважавајући ипак значај друштвеног/социјалног окружења и контекста планирања које је истицао (*Eversley, 1973*), (*Faludi, 1982* а) је понудио тзв. *комбиновану парадигму* теорије планирања, познатију као циљно или "мета" планирање. Означавајући тежњу ка остварењу постављених циљева (који значе промену) као основну сврху планирања, Faludi је поново вешто комбиновао, задржавајући основну важност процедуралних елемената, али "убацујући" у процедуру примарни значај циљева планирања који не могу бити друго осим резултанте тренутних вредносних судова и поделе моћи у оквиру интересних/политичких група. Стављајући планирање у социјални контекст, Faludi (иначе и педагог и практичар) је тежио да расправе и недоумице око теорије и доктрина планирања реши преко праксе планирања, у којој избор приступа чини основно полазиште.

Парадигме у пракси планирања

Питање *избора планског приступа* спада међу оне теоријско-методолошке проблеме планирања од чијег ваљаног решавања у највећој мери зависи успешност планског система и планских активности. Стриктно узев, проблем планског приступа у највећем делу припада општој методологији планирања, будући да се, још више него што је то случај са планирањем уопште, више бави оним "како", него оним "шта". Тако плански приступ чини везу између теоријског садржаја опште методологије, односно њене теоријске основе, и њене примене на конкретним примерима у форми разних планских метода и техника. Без обзира на то што се у низу случајева плански методи и технике примењују без претходне експликације њиховог теоријског садржаја, или на основу теоријског садржаја који ће се заправо показати неадекватним са становишта примене у конкретном друштвеном и политичком контексту, израда одговарајућег теоријског образложења представља ствар испуњавања општих методолошких критеријума планске акције, односно задовољавања конвенционалне методолошке ригорозности (*Vujošević, 1994*). Питање планског приступа се свакако мора решити пре него што се активира плански механизам и започну конкретне активности.

Основне контраверзе у вези са планским приступом преламале су се кроз усавршавање и критику примене тзв. *рационалног планског приступа*. Овај плански приступ теоријски је конципиран и примењиван у пракси у разним облицима (свеобухватно планирање, тотално планирање, интегрално планирање и сл.), а основ има у теоријској схеми тзв. Чикашке школе планирања (*Simon, 1956*). Заснована на логичној *Geddes*-овој секвенци истраживање - дијагноза - план (1909), она подразумева приступ комплетном сету информација релевантних за одлуку, те способност и квалификованост за доношење одлуке. Коришћењем рационалног - системског приступа, теоријски су све могуће опције уочене и вредноване; доносиоц одлуке делује готово као рачунар, комбинујући сваку опцију са матрицом јасно постављених циљева. У стварности мало доносиоца одлуке реагује баш на овај начин. Циљеви могу бити нејасно дефинисани (чак и у свести доносиоца), а доступне информације су готово увек некомплетне, тако да се само неколицина варијанти у стварности разматра. Доступност информација варира од случаја до случаја и од места до места, а чак се и од добро обавештене, високо образоване и добростојеће групе или појединца не може очекивати да делује апсолутно (економски) рационално.

Као реакција на рационални приступ појавила се теорија која тврди да се услед недостатка информација и немогућности доносиоца одлуке предвиди све опције, исти прилагођава на тај начин што се низом међупотеза (ситних адаптација) прилагођава тренутним околностима. Овакав тип одлучивања није радикалан, будући да је доносиоц више концентрисан на прилагођавање постојећим токовима него на формулисање нових. Процес доношења одлуке о плану је пре еволутиван (корак по корак), него што је револуционаран (и свеобухватан); овај приступ се најчешће назива "muddling through" или *инкременталистички приступ* (приступ повећања/прираштаја - *Lindblom, 1959*). Инкрементални модел доношења одлуке је на први поглед ирационалан и потпуно незадовољавајући, па се одлука о ефикасном коришћењу простора никако не може очекивати; напротив, тај цик-цак курс ће пре водити у пропаст него у успех. Иако смо склони да овакав начин размишљања припишемо само појединцима, често се и групе и институције понашају на исти начин. Није чак ни недостатак информација пресудан: често је то једноставнији (али не и јефтинији) пут. Инкременталистички

приступ примењују и власти, најчешће због краткорочне политичке користи, мада се исти приступ примењује и у ванредним ситуацијама.

Трећи приступ је предложио (*Etzioni, 1967*) и назвао га мешано скенирање (*mixed scanning*), али је у нашој пракси познатији као *проблемски приступ*, или како је (*Premzl, 1990*) парафразирао *Etzioni*-ја, планирање из различитих углова гледања. *Etzioni* је одбацио рационални приступ који није могао да обезбеди пуну дескрипцију или анализу процеса доношења одлуке, као и инкрементализам који је успео да објасни неке, али не све аспекте овог процеса. Мешано скенирање, по његовој теорији, избегава основне грешке оба претходна приступа тако што издваја фундаменталне (базне) одлуке из свих других. Фундаменталне одлуке се доносе преко процеса истраживања главних опција, идентификованих од стране доносиоца одлуке као корелативних са дефинисаним циљевима. Насупрот композицији рационалног приступа, детаљи су изостављени тако да је могуће посматрање из перспективе. Остале (небазне, изведене) одлуке се доносе инкременталистички, али у релацијама омеђеним фундаменталним одлукама, тако да два елемента делују комплементарно. Овакав је приступ, тврди *Etzioni*, много реалнији и радикалнији него два претходна узета индивидуално. Као мешавина претходна два приступа, он нити је нереалан као потпуни рационализам, нити је прагматичан као чисти инкрементализам. Мешано скенирање може објаснити процес доношења неких одлука, али на оперативном нивоу не одређује сасвим јасно начине дефинисања главних и споредних одлука (градација свакако постоји, али је у пракси понекад јако тешко раздвојити ове две категорије). Мора се, међутим, истаћи да једном донесена фундаментална одлука може бити постепено мењана и допуњавана, све док множина промена не доведе до радикалне преоријентације фундаменталне одлуке, те се овде круг процеса одлучивања затвара и почиње поново.

Поред наведених парадигми у планском приступу, могуће је исте уочити и у обрасцима плана/планирања. Тако (*Stojkov, 1992*) разликује отворени (плуралистички) и затворени образац плана - тзв. Чешку школу планирања. (*Faludi, 1973*) супротставља статични процесном обрасцу планирања, а нормативни функционалном обрасцу. (*Vujošević, 1994*) такође разликује институционално од ванинституционалног планирања, а потпуно правилно изједначава појам парадигме планирања са доктрином планирања

(стр. 7). Појединачна планска доктрина представља део шире идеологије, односно философије планирања. Планска пракса се заснива на коришћењу једне или више планских доктрина, а одвија се на основу већег или мањег консензуса о релевантности једне или више доктрина, као и у контексту друштвене (политичке) и научне критике њихове примене. Од адекватности односно конзистентности коришћене доктрине (доктрина) зависи да ли ће друштвена заједница на адекватан начин сагледавати проблеме које намерава да реши применом изабраних планских принципа, механизма и инструмената. Такође, планска доктрина чини филтер и обезбеђује критеријуме за избор начина решавања проблема, а према њој се одређује и где треба тражити "области" решења за проблеме. У идеалном случају, планском доктрином треба да буду дефинисане ситуације где њу није могућно ефикасно користити у практичном решавању проблема (*Ratcliffe, 1974*).

Осврнимо се на крају на тзв. "чисту" праксу планирања, односно на извесне обрасце понашања професионалних планера у различитим ситуацијама и позицијама у којима се могу наћи током процеса израде, усвајања и спровођења плана, а које условно можемо назвати парадигмама. У том су смислу илустративни савети искусних планера, попут "10 заповести" које је дефинисао (*Claire III 1989*), а који чине користан подсетник сваком професионалном планеру који се нађе у ситуацији да брани план пред очима јавности. Тих десет заповести обухватају: 1) преговарање са амбицијом да се успе и познавање доње границе попуштања "противника"; 2) избегавање оштрије конфронтације; 3) урађен "домаћи задатак"; 4) разумевање емотивности и идентификовање интереса супротне стране; 5) избегавање употребе скривених подсетника; 6) предвиђање свих могућих токова расправе; 7) задржавање мира и сталожности; 8) познавање сопствених лимита; 9) преговарање "на истом нивоу" (професор-професор, адвокат-адвокат); и 10) одржавање преговарачког пакета нетакнутим. Подједнако важна су и упутства за планере који се нађу у ситуацији да треба да спроводе план: сумирајући их такође у 10 основних, *Meck (1989)* тврди да је спровођење плана једноставније ако сте а) јасни и директни; б) знате шта хоћете, имате план како да то урадите и држите се тога плана и в) имате добро особље, ажуриране податке и квалитетну сопствену опрему. Поред савета да планери говоре јасно/

разумљиво, да су при томе концизни и сигурни у себе и план, морају се поштовати и извесна етичка начела: никада се опоненту не сме претити, истина се не сме "извртати" и не сме доћи до "цурења" информација (Barrett, 1989). Ове и неке друге парадигме актуелне су и у пракси планирања у нашој земљи, поготову у садашњим условима.

S u m m a r y

A decade ago, there was dissatisfaction with the hotch-potch of knowledge being used in practice and taught in planning schools. Also, the role of the planner seemed problematic in ways similar to the problems of other public-service professionals. I could point at the need to identify the planner's rationale in theoretical terms, therefore (Faludi 1973). The distinction between substantive and procedural theory provided a springboard for this campaign. Useful though it seemed at the time, this distinction has been widely misunderstood. The emphasis on the organisation and procedures of planning seems to signal an underestimation of the role of the knowledge, insight and substantive research in planning. Uneasiness may be enforced by dissatisfaction with apparently endless planning procedures in practice. also, disenchantment with implications which seemingly flow from a concern with organisations and procedures is rampant. Think of local government reorganisation, public participation, cost-benefit analysis, to name but a few.

This paper argues that there are three paradigms of planning theory. Paradigms stands for a distinct perspective from which problems and solutions are being defined. The three paradigms are characterised by the way they conceive of planning as the *object-centred*, the *control-centred* and the *decision-centred view of planning*. Such is the result of analysing the problem of planning theory in the wither frame of geographical though in the years *beyond 2000*. Analysis never starts with a clean slate though. I have always been primarily interested in what planners do in giving advice and, in particular, what arguments they might adduce in supporting their proposals. This has led me to become involved in the development of so-called procedural planning theory. Obviously, this has influenced my analysis of the present situation. At the same time it is hoped that the challenges which the latter holds have sharpened my awareness of the presuppositions upon which my interest rests, and the limitations which my views suffer from.

The analysis of the present problem of the planning theory leads on to a more detailed discussion of each of the three paradigms in turn. What do their perspectives on planning imply? Whom do their adherents see as their heroes? What do they regard as classic examples of planning? What criticisms are levelled against them? It is by the answers to these questions that we may characterise each paradigm. Finally, since it befits speakers at conferences held at the end of the century to look forward to what it might hold in store for us, this paper will end with speculating on *the prospects for planning theory*.

Many underlying concerns would go well with the theoretical programme of procedural planning theory as originally conceived, but this is not the place to argue this out. These feelings persist

and demand a re-formulation of that programme. As many others, it was born from dissatisfaction, in this case with the view that planning involved no more than compiling and analysing available knowledge about its object, perhaps adding some new knowledge by mounting new research. Since knowledge of that object plays such prominent part in this view, we describe it as *the object-centred view of planning*.

Its counterpart, heir to the throne after the abdication of procedural planning theory, is *the decision-centred view of planning*. Plans do not flow from knowledge in some "natural" or "logical" fashion. Decisions, and the logic of decision making, play a crucial part according to this view. Though not new, their perspective was important in advancing planning thought beyond the stage it had reached at the beginning of the seventies. Faludi's own flirtations with systems analysis and cybernetics make room for an emphasis on the actors in planning, their perceptions and strategies and rules for their conduct.

Marxists are not the only ones who direct their attention towards control powers. Think of the early sanitary engineers and housing reformers aiming to create the preconditions for intervention in terms of public control. In more general terms, welfare economics attempts to provide a calculus for deciding questions as to the allocation of control powers to public authorities. Strange bedfellows though they may be, Marxists, housing reformers and welfare economists alike hold a *control-centred view of planning*.

Thomas' critique of planning theory paradigms (1979) ranks among the most thorough, competent and fair essays written on Faludi's work. It gives us a welcome opportunity to take issue with two strands of criticism voiced against it: 1) that it depoliticises planning, and 2) that it fails to locate planning in its historical context. Both are inspired, amongst others, by works emanating from Germany and France, i.e. the positivist debate in German sociology and the revival of Marxist social science and its application to urban phenomena and to planning issues generally. This literature shows researchers starting from the political-economy paradigm attempting to incorporate elements of the decision-making paradigm. Recently a more evenly balanced *combined paradigm* is being advocated by Faludi (1982).

In the field of planning practice, it is not difficult to find and describe some paradigms. To begin with planning approach, also three paradigms have been given: the *rational planning*, "*muddling through*" approach and *mixed-scanning*, developed by Etzioni (1967). In the specific conditions of planning process, most planners will be placed in a position to negotiate the details of the development project at some point in their career. Public sector planners already are familiar with the negotiating process. And now, private sectors developers are beginning to hire planners to represent them in negotiations with public agencies. For both sides, the "*Ten commandments*" for winning through negotiations derived by Claire (1989) can be helpful.

For a planner in a management position, the first six months are key, the period in which both style and credibility are established. The *10-point program for planning professionals working as a planning managers or directors*, presented by Meck (1989), is a pure paradigm of planning behaviour. A planner's stock-in-trade is advice, a carefully researched and reasoned counsel that asks municipal officials to consider the alternatives and their consequen-

ces, and then select the best course of action. But gaining confidence takes time, preparation, organisation and tact. That is where these tips might come in handy. Regarding the specific ethical concept that underlie the Code of Professional Conduct adopted by the American Institute of Certified Planners in 1981 - public interest, conscientiousness, pursuit of excellence, fair treatment of colleagues, consideration, equity, integrity - is the main paradigm in planner's behaviour, although their day-to-day application may be quite problematical.

Л и т е р а т у р а

1. Adey, G. & D. Frisby: *The Positivist Dispute in German Sociology*. - London: Heinemann, 1976.
2. Barret, C.D.: *Ethics in Planning: You Be the Judge*. In "The Best of Planning". - Chicago, Illinois, Washington: American Planning Association Planners Press, 1989, (182-184).
3. Burrell, G. & G. Morgan: *Sociological Paradigms and Organisational Analysis*. London: Heinemann, 1979.
4. Castells, M.: *The Urban Question: A Marxist Approach*. - London: Edward Arnold, 1977.
5. Claire III, W.H.: *Winning Through Negotiation*. In "The Best of Planning". - Chicago, Illinois, Washington: American Planning Association Planners Press, 1989, (124-126).
6. Cook, Ph.: *Theories of Planning and Spatial Development*. - London: Hutchinson, 1983.
7. Dyckman, J.W.: *Social Planning, Social Planners and Planned Societies*. - 1966. - (Journal of American Institute of Planners 32, 66-76).
8. Etzioni, A.: *Mixed - Scanning: A "Third" Approach to Decision-making*. - 1967. - (Public Administration Review 27, 385-392).
9. Eversley, D.F.C.: *The Planner in Society: the Changing Role of a Profession*. Faber, London: Faber, 1973.
10. Faludi, A. - *Planning Theory*. - Oxford: Pergamon Press, 1973. - (Urban and Regional Planning Series Vol. 7, 1-306).
11. Faludi, A.: *Towards a Combined Paradigm of Planning Theory*. In "Critical Readings in Planning Theory" (C.Paris. ed.). - Oxford: Pergamon Press, 1982 a. - (Urban and Regional Planning Series Vol. 27, 27-38).
12. Faludi, A.: *Three Paradigms of Planning Theory*. In "Planning Theory - Prospects for the 1980s". - Oxford: Pergamon, 1982 b. - (Urban and Regional Planning Series Vol. 29, 81-101).
13. Faludi, A.: *A Decision-centred View of Environmental Planning*. - Oxford: Pergamon Press, 1987. - (Urban and Regional Planning Series, Vol. 38).
14. Geddes, P.: *Note on Town Planning*. - 1909. - (Sociological Review 2, 80-84).
15. Hall, P.: *Urban and Regional Planning*. - London: George Allen & Unwin, 1982.
16. Healey, P.: *Directions for Change in the British Planning System*. - 1989. - (Town Planning Review 60, No. 2, 125-149).

17. Kirk, G.: *Urban Planning in a Capitalist Society*. - London: Croom Helm, 1980.
18. Lindblom, C.E.: *The Science of "Muddling Through"*. - 1959. - (Public Administration Review 19, 79-88).
19. Meck, S.: *Tips for Rookie Planning Directors*. In "The Best of Planning". - Chicago, Illinois, Washington: American Planning Association Planners Press, 1989. - (180-182).
20. Piven, F.F.: *Planning and Class Interests*. - 1975. - (Journal of the American Institute of Planners 41, 308-310).
21. Premzl, V.: *Cilji prostorskega planiranja in prostorskega razvoja*. - 1990. - (IB Revija za planiranje XXIX, št. 1-2, 7-17).
22. Ratcliffe, J.: *An Introduction to Town and Country Planning*. - London: Hutchinson, 1974.
23. Rieger, H.C.: *Begriff und Logik der Planung*. - Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
24. Simon, H.A.: *Rational Choice and the Structure of the Environment*. - 1965. - (Psychological Review Vol. 63, 129-138).
25. Stojkov, B.: *Metode analize i sinteze u prostornom planiranju*. - Beograd: IAUS, 1992. - (Posebna izdanja 21).
26. Taylor, N.: *Planning Theory and the Philosophy of Planning*. - 1980. - (Urban Studies 17, 159-172).
27. Telling, A.E.: *Planning Law and Procedure*. - London: Butterworth, 1970.
28. Thomas, M.: *The Procedural Planning Theory of A. Faludi*. - 1979. - (Planning Outlook 22 (2), 72-77).
29. Vujošević, M.: *Novija shvatanja u teoriji prostornog planiranja*. U "Prilog unapređenju teorije i prakse planiranja", - Beograd: IAUS, 1994. - (Posebna izdanja 23, 1-88).